

Raszyn, 18.02.2026 r.

Dr hab. Michał Zembrzuski, prof. ucz.
Wydział Filozofii Chrześcijańskiej
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
m.zembrzuski@uksw.edu.pl

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Justyny Horbowskiej pt. *Argumentacja na rzecz nieśmiertelności duszy ludzkiej w ujęciu Damaskiosa. Studium z antropologii filozoficznej* napisanej pod kierunkiem dra hab. Arkadiusza Gudańca, prof. KUL, w postępowaniu o nadanie stopnia doktora

Wprowadzenie

Temat nieśmiertelności duszy ludzkiej w filozofii starożytnej był ściśle związany z podejmowaną tematyką duszy. Można właściwie uznać, że był to temat kluczowy, wręcz rozstrzygający. Stanowił nie tylko próbę odpowiedzi na pytanie kwiddytatywne, czym jest dusza, ale też egzystencjalne, czy istnieje w sposób jednostkowy, czy zachowuje swoją tożsamość istniejąc poza ciałem. Najczęściej dla filozofów starożytnych temat ten był związany z opisem konsekwencji wynikających z samego rozumienia duszy: jeśli istnieje jako coś niematerialnego, to musi być nieśmiertelna; a jeśli jest nieśmiertelna, to jej dalsze losy zależą od jej życia i tożsamości uzyskanej w trakcie życia w związku z ciałem. Wydaje się, że nie można wysiłku filozofów starożytnych, którzy uzasadniali nieśmiertelność duszy ludzkiej, ani pomijać ani bagatelizować. Tym bardziej, że temat ten powraca zarówno w naukach medycznych, które zmierzają do przedłużania życia ludzkiego, uczynienia życia trwale nieśmiertelnym, jak też w naukach technologicznych, które zmierzają do zachowania tożsamości człowieka (szczególnie elementów mentalnych i semantycznych) w niefizycznym nośniku.

Niewątpliwie Platon był tym, który zbudował podstawy do spekulatywnego poszukiwania uzasadnień nieśmiertelności. Jego ujęcie tej problematyki było uzależnione od oryginalnej teorii idei, a każdy formułowany „dowód” odnosił się do własności idei albo też ich poznawania. Wcześniejsi filozofowie (ale też i późniejsi) odwoływali się albo do wizji kosmosu uprzyczynowanego w sposób sprawczy lub celowy przez jakąś zasadę, od której zależała również nieśmiertelność (voûç u Anaksagorasa i Arystotelesa, ale też i u Plotyna), albo też do religijnych przekonań i to ponownie albo orfickich, albo pitagorejskich, które przetrwały aż do późnej starożytności.

Godnym uznania jest fakt, że mgr Justyna Horbowska w swojej rozprawie doktorskiej podjęła tę tematykę zwracając uwagę na koncepcję Damaskiosa, ostatniego scholarchy Akademii Platońskiej przed jej zamknięciem, który poza interesującą ontologią, wypracował także intrygującą, neoplatońską wizję człowieka. To uznanie jest tym większe, że opracowany

autor jest stosunkowo mało znany wśród historyków filozofii, a w literaturze światowej również dość rzadko poświęca się jemu uwagę.

Ogólna charakterystyka rozprawy doktorskiej z uwzględnieniem poszczególnych jej części

Przedłożona do formalnej i merytorycznej oceny rozprawa doktorska liczy 199 stron. Praca strukturalnie została podzielona na trzy rozdziały, zawiera również umieszczony na początku wykaz skrótów stosowanych w pracy, słownik podstawowych terminów greckich, także wstęp, który poprzedza główną część, zakończenie, aneks z tłumaczeniem *Komentarza I do „Fedona” Platona* Damaskiosa, oraz bibliografię. Do pracy dołączone jest bardzo krótkie streszczenie w języku angielskim, które jest wymagane przez ustawę (pkt 4, art. 187) w postępowaniu o nadanie stopnia w tego rodzaju pracach naukowych. Całościowa koncepcja pracy wiąże się najpierw z ukazaniem źródeł rozważań Damaskiosa na temat duszy ludzkiej i jej nieśmiertelności, które odnaleźć można w całej tradycji greckiej filozofii, następnie z szerokim ukazaniem koncepcji duszy i nieśmiertelności u samego Damaskiosa i wreszcie uwypukleniem samych argumentów Damaskiosa za nieśmiertelnością, ich sformułowaniem, a także oceną ich konkluzywności. Dla zrozumienia całości pracy ważne jest dostrzeżenie tłumaczenia *Komentarza I do „Fedona” Platona*, któremu poświęcona została dysertacja doktorska.

Wprowadzenie zawiera wszystkie wymagane elementy formalne, a więc zarysowanie tła tematu, uzasadnienie wyboru tematu, przedstawienie stanu badań nad myślą Damaskiosa, uzasadnienie planu, przedstawienie metodologii badań i krótkie streszczenie rozdziałów.

W rozdziale pierwszym rozprawy Doktorantka zaprezentowała źródła rozważań Damaskiosa na temat duszy i nieśmiertelności. Składa się on z trzech części i obejmuje charakterystykę pojęcia duszy i nieśmiertelności w filozofii greckiej, problemy (zagadnienia, wątpliwości, pytania) związane z duszą i jej nieśmiertelnością w tradycji starożytnej, oraz argumenty za nieśmiertelnością duszy sformułowane przed Damaskiosiem (zarówno przed Platonem, sformułowane przez samego Platona, a także obecne w arystotelizmie i neoplatonizmie). W zamierzeniu Autorki struktura tego rozdziału ma odpowiadać strukturze całej pracy, gdyż z jednej strony pokazane są początkowe rozważania w starożytności na temat duszy, pokazane są związki tematyki nieśmiertelności z fundamentalnymi założeniami dotyczącymi duszy (szczególnie śmiertelności i materialności oraz nieśmiertelności i niematerialności), wreszcie sformułowane są same argumenty u różnych filozofów z różnych okresów filozofii starożytnej. W rozdziale tym poglądy, stanowiska i koncepcje prezentowane są zasadniczo w pewnym aspekcie systematycznym, nie uwzględniającym ścisłych zależności historycznych (Doktorantka zaprezentowała ujęcia duszy i nieśmiertelności w starożytności nie badając szczegółowo samej erudycji Damaskiosa z jego wykładu *Fedona*). Dusza w tradycji starożytnej definiowana jest jako zasada życia, źródło ruchu, forma ciała, jako poznające „ja”, jako emanacja, w relacji do ciała i w relacji do cnoty. Problem nieśmiertelności jest pokazany w kontekście tych autorów, którzy jej nie uznawali (Demokryt i Epikur), tych, którzy uznawali nieśmiertelność duszy (Platon i neoplatonicy), wreszcie autorów zajmujących stanowisko „pośrednie” albo uznających cząstkową nieśmiertelność duszy ze względu na jakąś jej część. Podobnie systematycznie określona jest nieśmiertelność w kontekście samych argumentów u Platona i „po Platonie”. Justyna Horbowska uznaje, że Platon w swoim *Fedonie* sformułował

pięć argumentów, w tym argument z przeciwieństw, anamnezy, z podobieństwa do idei, z harmonii i wreszcie posiadania idei życia jako formy.

Rozdział drugi stanowi prezentację antropologicznych poglądów Damaskiosa. Jest w nim z jednej strony ukazana tematyka duszy, a z drugiej jej nieśmiertelności. Wedle Doktorantki w ujęciu tego neoplatońskiego filozofa człowiek zostaje utożsamiony z duszą. To pozwala na podjęcie badań nad jej cechami istotowymi, analizowanie jej jako zasady i jako samoporuszyciela, prowadzenie badań nad relacjami do ciała i zależności od afektów zależnych od ciała, wreszcie badań nad jej aktem kontemplacji, w tym szczególnie nad samozwrotnością, a także ukazaniem jej wznoszenia się ku inteligibiliom. W drugiej części rozdziału Justyna Horbowska stara się pokazać różnice pojęciowe jakie znaleźć można u Damaskiosa między nieśmiertelnością a niezniszczalnością i wiecznością.

Rozdział trzeci, który dopełnia pracę, jest próbą sformułowania pięciu argumentacji za nieśmiertelnością u Damaskiosa. Autorka rozprawy starała się za każdym razem streścić argumentację, a także poddać analizie każdy z argumentów skupiając uwagę na niektórych, jej zdaniem kluczowych, przesłankach. Uwypuklone w drugim rozdziale rozumienie duszy i jej nieśmiertelności pozwoliło na spojrzenie na argumenty Damaskiosa pod kątem określenia powiązania z ciałem i odłączenia od niego, pod kątem określenia poznania tego, co wieczne i inteligibilne, pod kątem odniesienia do przyczyny wzorczej i sprawczej. Pokazanie argumentów za nieśmiertelnością duszy pochodzących z Platońskiego *Fedona* w kontekście doprecyzowanej i uwypuklonej w poprzednim rozdziale antropologii Damaskiosa pozwoliło na dostrzeżenie oryginalności myśli tego „ostatniego” neoplatonika starożytności. Tym bardziej, że dzięki niemu można dostrzec uwyraźnione poziomy tych argumentacji: ontologiczny (koncepcja człowieka i rzeczywistości, w której istnieje), epistemologiczny (koncepcja zdolności poznawczych człowieka) oraz praktyczno-egzystencjalny (poznanie samych argumentów jest ćwiczeniem duchowym, które wynosi ją ponad ciało). Ten rozdział dodatkowo kończy się podsumowaniem argumentacji Damaskiosa, w którym zreferowane są dodatkowe jeszcze argumenty, które można znaleźć w tekście tego autora.

Pracę wieńczy zakończenie, będące bardzo krótkim przeglądem treści rozdziałów. Ukazane w nim zostały jedynie wnioski płynące z przeprowadzonych analiz.

Merytoryczna ocena rozprawy doktorskiej

Merytorycznej oceny pracy należy dokonać przyjmując następujące kryteria: (1) oryginalność podjętej tematyki; (2) formalna strona pracy (w tym ocena struktury pracy); (3) umiejętności doktoranta; (4) umiejscowienie w dziedzinie filozofii; (5) krytyczne podejście do podjętego tematu, ale zarazem odważna postawa w formułowaniu twierdzeń; (6) uzasadnienie głównej tezy pracy; (7) obecność tłumaczeń Damaskiosa dokonanych przez Doktorantkę w publikacjach naukowych. Na końcu tej części sformułowane zostaną uwagi krytyczne do samej rozprawy.

(1) Należy pozytywnie ocenić to, że Justyna Horbowska podjęła ciekawy, niezwykle ważny, a zarazem oryginalny temat nieśmiertelności duszy w filozofii późnej starożytności. I do tego, u autora, który swoiście zakończył pogańską tradycję (neo)platońską. Damaskios jest w polskiej literaturze z obszaru historii filozofii postacią prawie nie znaną. A biorąc pod uwagę literaturę zagraniczną, należy zgodzić się z Doktorantką, że nawet jeśli opracowywany temat duszy u tego autora został w pewnych studiach podjęty (s. 10-12), to nie była brana pod uwagę

tak oczywista i wyraźna w jego komentarzu-wykładzie do *Fedona* tematyka nieśmiertelności duszy. W tym aspekcie podjęty temat jest oryginalny, gdyż nikt z badaczy nie podjął opracowania tematu nieśmiertelności duszy ludzkiej, który posłużyłoby do opracowania samej antropologii filozoficznej Damaskiosa. Justyna Horbowska zdając sobie sprawę z efektów badań innych naukowców zajmujących się Damaskiosem, ale też zdając sobie sprawę z zupełnie innych celów jakie stawiali sobie inni autorzy (szczególnie C. Steel i S. Ahbel-Rape, ale też M.G. Mouzali czy S.R. Geartz) mimo wszystko nie wykorzystwała efektów ich badań w budowaniu obrazu człowieka u tego neoplatonika (szczególnie interesujące są badania Carlosa Steela na temat tożsamości duszy oparte na „drugim” komentarzu do *Fedona* i wykładzie *Parmenidesa*, a także „drugiej śmierci” u Sebastiana R. Geartza). Być może było tak dlatego, że Doktorantka postawiła sobie mimo wszystko skromne cele (opracowanie stanowiska Damaskiosa na temat nieśmiertelności duszy) podejmując tak ważny i ciekawy temat. Nie mam wątpliwości, że minimalne cele jakie zostały postawione przez nią w pracy zostały zrealizowane, jednak przy podjęciu tak ważnego tematu, należałoby postawić i zrealizować cele bardziej ambitne.

(2) Formalną stronę pracy należy ocenić jako spełnioną w sposób dostateczny. Treść rozprawy zasadniczo odpowiada tematowi dysertacji. Chociaż druga część tytułu, a mianowicie „studium z antropologii filozoficznej” odnosi się tak naprawdę tylko do drugiego rozdziału. Tymczasem pierwszy i trzeci poświęcone są argumentacjom za nieśmiertelnością duszy ludzkiej. Trudno zatem do końca uznać, że każda część pracy odpowiada tematowi sformułowanemu w tytule. Praca rozpoczyna się od krótkiego „Słownika podstawowych terminów greckich”. Nie do końca wiadomo dlaczego to zestawienie znajduje się na początku przed wprowadzeniem do pracy. Nie zawsze wymienione terminy obecne w słowniku można dostrzec w dalszych częściach dysertacji (na pewno niepotrzebny jest termin τὸ ἄρρητον, który wiąże się z określeniem „niewysławialnej pierwszej zasady”). A wyjaśnienie tych terminów często odsyła nie tylko do samego Damaskiosa, ale też Platona i całej kultury greckiej. Uważam, że taki słownik jest ważny, ale powinien być na końcu pracy i powinien zawierać kontekstowe opracowanie wymienionych najważniejszych terminów z antropologii filozoficznej z tekstu Damaskiosa. Rozdział pierwszy, o którego zawartości już była mowa, jest rozdziałem nieproporcjonalnie długim w porównaniu do pozostałych części (w samym korpusie pracy składającym się z trzech rozdziałów, pierwszy rozdział zajmuje połowę pracy). Rozdział pierwszy, wstępny, ukazujący źródła rozważań Damaskiosa w niedostateczny sposób je pokazuje. Rozdział ten jest raczej zaprezentowaniem tematyki nieśmiertelności duszy w filozofii starożytnej w ogóle. Rozdział ten zawiera wiele powtórzeń (nieśmiertelność duszy u Platona jest omówiona zarówno w części pierwszej, drugiej i trzeciej tego rozdziału). Oczywiście nie można odmówić Doktorantce erudycji w obszarze filozofii starożytnej, jednak rozdział ten nie do końca realizuje postawiony w jego tytule zamiar. Rozdział drugi należy od strony formalnej ocenić najlepiej, gdyż faktycznie zawiera zrekonstruowaną prezentację poglądów antropologicznych Damaskiosa. Ta rekonstrukcja jest zresztą najlepiej uzasadniona odniesieniami do tekstu źródłowego, poddana starannej analizie, ale też najlepiej napisana pod względem stylistycznym. Rozdział trzeci zawiera próbę sformułowania argumentów za nieśmiertelnością duszy, także próbę określenia ich logicznej struktury oraz krytyczne spojrzenia na nie. Od strony formalnej ta część nie jest najlepiej sformułowana. Niekiedy formułowanie argumentów polega na ich streszczaniu, niekiedy Doktorantka argumenty stara

się przeformułować na inną ich postać. Niestety też formułowane uwagi i pytania do tych argumentów (ich analiza) pozostają często bez odpowiedzi i bez żadnego komentarza (tak jest np. na s. 99 odnośnie do pierwszej argumentacji z przeciwieństw). A ponieważ do pracy zostało dołączone tłumaczenie wykładu *Fedona* Damaskiosa z łatwością można dostrzec, że Doktorantka dysertacji najczęściej referuje argumenty i konteksty tych argumentów wprost za badanym autorem. Bibliografia znajdująca się na końcu pracy nie jest starannie przygotowana, gdyż „teksty źródłowe” zapewne przez pomyłkę obejmują opracowania i literaturę sekundarną. Od strony formalnej, w przypadku szczególnie trzeciego rozdziału zabrakło troski o czysto graficzne przedstawienie formułowanych argumentów. Niestety brak przejrzystości graficznej utrudnia dostrzeżenie samych schematów i układów wiążących poszczególne twierdzenia.

(3) Pozytywnie należy ocenić umiejętności Doktorantki, których efektem stała się napisana rozprawa doktorska. Te umiejętności związane są najpierw z udostępnieniem tekstu greckiego na język polski, dalej z analizą tekstu źródłowego, kolejno z całościową rekonstrukcją poglądów badanego autora (streszczaniem i parafrazowaniem) i wreszcie z próbą całościowego zaprezentowania niezwykle ciekawego, ale też trudnego tekstu Damaskiosa. Trzeba pamiętać, że forma „pierwszego komentarza” do *Fedona* Damaskiosa, na którym skupiła uwagę Justyna Horbowska, jest śladem jego wykładów prowadzonych w trakcie lektury Platona. Ta forma nie była wersją doskonałego podręcznika, w którym wszystko zostało zaplanowane, ukazane i uzasadnione. Jest to tekst trudny i wymagający zarazem dużego poświęcenia w lekturze a także wiedzy by go dobrze zrozumieć. Zdecydowanie Doktorantka z zadania jakim jest interpretacja tekstów źródłowych wywiązała się bardzo dobrze. Dodatkowo należy docenić umiejętność formowania argumentów w badanym tekście i ich analizę. I nawet jeśli od strony formalnej, do efektów tych umiejętności można zgłaszać wątpliwości i uwagi, to je same należy ocenić wysoko.

(4) Jeśli chodzi o dysertację Justyny Horbowskiej to należy ją umiejscowić w obszarze historii filozofii oraz antropologii filozoficznej. Odnośnie do pierwszej z nich, rekonstrukcja poglądów Damaskiosa została przeprowadzona pomyślnie. Praca jest oparta na znajomości źródłowego tekstu greckiego, oparta jest na wiedzy na temat szkół i nurtów filozoficznych (neoplatonizm), znajomości rozstrzygnięć fundamentalnych i stałych dla danego stanowiska (dualizm platoński), które podczas prowadzonych przez Damaskiosa dyskusji podlegały transformacjom i nowym sformułowaniom. Odnośnie do drugiej ze wspomnianych dziedzin filozofii, rozprawa zmierza do pokazania pewnej filozoficznej wizji człowieka (nawet jeśli historycznej), zbudowanej wokół twierdzenia o jego nieśmiertelności i niezależności od ciała. W tym aspekcie jedynie drugi rozdział z powodzeniem odpowiada takiemu zamierzeniu i dotyczy filozoficznego rozumienia ludzkiej natury.

(5) Warte uwagi a zarazem podkreślenia jest prezentowane przez Justynę Horbowską krytyczne podejście do podejmowanego tematu. Widać to wyraźnie w trzecim rozdziale, w którym sama zgłasza aporie i wątpliwości do argumentów Damaskiosa. Nawet jeśli, jak zostało powiedziane, czasami nie rozwiewa tych wątpliwości, to krytyczne podejście świadczy o tym, że praca nie jest odtwórcza, a interpretacje nie są banalne. Obok tej postawy warta podkreślenia jest odważna postawa w formułowaniu twierdzeń. Dobrym tego przykładem jest wskazanie na nieśmiertelność, którą Horbowska u Platona odczytuje jako własność całego świata, pewien nieodłączny atrybut bytu na każdym jego poziomie. Nieśmiertelność dostrzega w świecie najwyższych idei, jako cechę Demiurga, w duszy kosmicznej, cechę astralnych bogów i

wreszcie konstytutywną własność duszy ludzkiej. Osobiście z dużą ostrożnością wypowiadałbym takie twierdzenia o myśli Platona, ale Doktorantka wypowiada je bez żadnego skrupowania. A są one o tyle ciekawe, o ile właśnie wypowiedane z odwagą.

(6) Należy teraz bardziej szczegółowo przyjrzeć się głównej tezie pracy i ocenić jej uzasadnienia. Należy także ukazać kluczowe zagadnienia, które przeważają o obecnym w niej *novum*.

(a) PRZEKŁAD TEKSTU DAMASKIOSA. Do rozprawy doktorskiej dołączone jest tłumaczenie *Komentarza I do „Fedona” Platona*. Tłumaczenie oparte jest na edycji (i angielskim tłumaczeniu) jakiego dokonał Leendert Gerrit Westerink (Amsterdam, Oxford, New York 1977). Tłumaczenie jest poprawne pod względem stylistycznym, czytelne i zrozumiałe. Jak informuje przypis 245 było ono przygotowane jako załącznik pracy magisterskiej i jest poszerzone o kilka stron (obecna część obejmuje pkt 176-465). Szkoda, że Doktorantka nie obrazowała tłumaczonych fragmentów albo fragmentami frazami, czy też najważniejszymi terminami z tekstu Damaskiosa. Z pewnością ubogaciłoby to tłumaczenie i dało pogląd, jakie wersje translacyjne wybiera aby oddać w języku polskim tekst Damaskiosa. Choć Doktorantka o tym nie informuje, to jednak po przejrzeniu edycji i porównaniu z tłumaczeniem Westerinka można odnieść wrażenie, że inspirowała się tłumaczeniem na języka angielski (zabrakło np. w tłumaczeniu zdystansowania translacji Westerinka). I nie dotyczy to wyłącznie podziału tekstu (tytuły rozdziałów, śródtytuły) wprowadzonego przez wydawcę i porządkującego tekst Damaskiosa. Zasadniczo jednak tłumaczenie Justyny Horbowskiej tekstu Damaskiosa należy ocenić pozytywnie.

(b) KONCEPCJA CZŁOWIEKA JAKO DUSZY U DAMASKIOSA. Damaskios kontynuuje tradycję Platona określającego duszę jako niecielesną istotę, substancję, która jest niezależna od ciała będącego jedynie jej narzędziem, istotę, która choć jest poruszana przez Demiurga, to jednak sama ma naturę samoporuszającą. Zgodnie z tradycją neoplatońską (pochodzącą od Plotyna) dusza jest ostatnim elementem prawdziwego świata inteligibilnego, który wiąże się z nieistniejącym w sensie rzeczywistym światem cielesnym (złożonym, zmiennym, czasowym). Trzeba pamiętać, że rozumienie duszy u Damaskiosa, co Justyna Habowska podkreśla, wiąże się z określeniem jej jako całości, jako czegoś kompletnego, samorodnego, czegoś, co zarazem swoją tożsamość uzyskuje w działaniu i aktywnościach. W oparciu o ujęcia pitagorejskie Damaskios twierdzi, że istotą duszy jest bycie dynamiczną syntezą jedności (granicy) i wielości (nieskończoności). Oznacza to, że dusza jest aktywną zasadą odnoszącą się do struktury całego kosmosu.

(c) AKTYWNOŚCI DUSZY LUDZKIEJ WEDŁUG DAMASKIOSA. Uwypuklonym przez Justynę Horbowską wątkiem w neoplatońskiej wizji człowieka u Damaskiosa jest aktywność przysługująca duszy. Podkreśla ona, że wedle Damaskiosa dusza ze względu na swoją tożsamość, nie może utracić swojego „życiodajnego działania”, a takim działaniem jest dawanie życia. Życie, o którym tutaj mowa, to realizacja aktywności człowieka we wszelkich obszarach, zarówno wegetatywnym, zmysłowym, ale przede wszystkim intelektualnym, gdyż człowiek ma intelekt i z niego korzysta. Działanie intelektualne zostaje przez Damaskiosa wprost opisane jako aktywność potrójna – odwrócenia się od ciała, od tego, co na zewnątrz (*extra*), zwrócenia się ku samej sobie (*intra*) i wreszcie powrót do swojej przyczyny (*supra*). Dusza w ramach swojej aktywności wznosi się ponad afekty cielesne, które determinują jej działanie, a zwracając się do siebie i kontemplując samą siebie osiąga pełnię doskonałości. Ta

doskonałość jednak nie jest pełna, gdyż dopiero zwrócenie się do inteligibilium, a więc istot rzeczy istniejących intelektualnie pozwala na pełen rozwój duszy. Warto podkreślić, że wedle Damaskiosa te aktywności właściwe dla każdego człowieka są realizowane najlepiej przez filozofów. Będzie to oznaczało, że Damaskios w swoim wykładzie *Fedona* stara się także zbudować antropologię filozoficzną, która odpowiadałaby potrzebom samej filozofii, w której człowiek najlepiej określałby samego siebie, gdyby realizował swoje życie jako filozof. Widać to wyraźnie w odróżnieniu sposobów życia w których może realizować się życie ludzkie: życie społeczne (obywatelskie), oczyszczające oraz kontemplacyjne. Te uwypuklone przez Doktorantkę ukierunkowania duszy na różne cele znajdują odzwierciedlenie w argumentacji za nieśmiertelnością duszy. To ostatecznie ukazana oddzielalność od ciała i samodzielność (substancjalność) duszy, a także samozwrotność i refleksyjność oraz poznawalność przedmiotów intelektualnie istniejących, są według Damaskiosa, w myśli Platona koronnymi argumentami za nieśmiertelnością duszy.

(d) ODRÓŻNIENIE NIEŚMIERTELNOŚCI DUSZY OD NIEZNISZCZALNOŚCI I WIECZNOŚCI U DAMASKIOSA. Wszystkie te określenia są pewnym gradacyjnym opisem sposobu trwania rzeczy. Najmocniejszą formą jest niezniszczalność, słabszą nieśmiertelność i wreszcie najslabszą wieczność. Najłatwiej tę różnicę dostrzec w odniesieniu do wieczności, którą Damaskios określa wszelkie istoty ze względu na ich ustanowienie przez nieporuszone przyczyny. Substancje rzeczy, a także substancja duszy trwają w czasie, ale też i poza nim i w takim sensie są wieczne. Jednak dusza rozumna jest nie tylko wieczna, ale i nieśmiertelna, a to oznacza zdolność do oddzielenia od ciała, niepodleganie śmierci, która dotyczy ciała, Niezniszczalność zaś jest własnością świata zasad i nie koniecznie przysługuje duszy, która w najwyższym stopniu może być tylko nieśmiertelna.

(e) NOWY KONTEKST UZASADNIENIA NIEŚMIERTELNOŚCI U DAMASKIOSA. Justyna Horbowska wykazuje, że Damaskios na nowo patrzy na argumenty za nieśmiertelnością duszy z Platońskiego *Fedona*. To nowe spojrzenie dokonuje się w świetle zrekonstruowanej antropologii filozoficznej. Gdy w trzecim rozdziale rekonstruuje te argumenty widać wyraźnie, że Damaskios ukazał sensowność Platońskich argumentów, które stają się zrozumiałe w świetle koncepcji duszy i jej zdolności poznawczych. Zobrazowanie tej tezy dokona się w kolejnym punkcie (f). Należy dodać, że to nowe spojrzenie Justyny Horbowskiej pokazuje, że Damaskios zinterpretował i opisał argumenty za nieśmiertelnością duszy jako ćwiczenie duchowe (ὄσκησις) dla oddających się lekturze tekstów Platona. Ich poznawanie i rozważanie doprowadza do wyniesienia ponad afekty cielesne, lepszego poznania własnej duszy i dotarcia do świata inteligibilnego.

(f) SFORMUŁOWANIE ARGUMENTÓW ZA NIEŚMIERTELNOŚCIĄ DUSZY U DAMASKIOSA. Justyna Horbowska w interesujący sposób powiązała antropologię filozoficzną Damaskiosa ze sformułowanymi przez niego argumentami za nieśmiertelnością duszy. Można to pokazać w odniesieniu do kolejnych argumentów. Argument z *Fedona*, który nazywany jest „argumentem z przeciwieństw”, a czasem „z konieczności przechodzenia jednych rzeczy w drugie”, staje się u Damaskiosa „argumentem za zdolnością do łączenia i oddzielania od ciała”. Słynny „argument z anamnezy” zostaje połączony z opisem zdolności poznawania rzeczywistości wiecznej, niezmysłowej, inteligibilnej. Dodatkowo ten argument jest opisywany z uwzględnieniem sposobu poznawania tego rodzaju przedmiotów, które mogą być dla duszy obecne, nieobecne, a także utracone. Argument trzeci „z podobieństwa («pokrewieństwa»)

duszy do poznawanych idei” ukazuje samą naturę duszy jako izomorficznie bliską rzeczywistości inteligibilnej. Sam Damaskios zgłasza wątpliwości co do tego argumentu zarazem informując jak bardzo żywo dyskutowane były te zagadnienia w późnej Akademii Platońskiej. Kolejny argument, to argument z harmonii, który jest kontrowersyjny jako uzasadnienie Platona, gdyż jest przez Sokratesa krytykowany. Damaskios podobnie go krytykuje, dlatego trudno go zaliczać do argumentów za nieśmiertelnością duszy. Jest tak naprawdę nie do pogodzenia z rozumieniem duszy jako substancji (οὐσία). W odniesieniu do argumentu piątego, który w *Fedonie* Platona jest najczęściej rozpoznawany jako „argument z idei życia, które wnosi dusza”, u Damaskiosa jest wyraźnie odczytany na rzecz substancjalności duszy, która zarówno daje życie, ale i nie przyjmuje śmierci.

(g) JEDNOŚĆ ARGUMENTÓW DAMASKIOSA ZA NIEŚMIERTELNOŚCIĄ DUSZY. To, co można wyczytać z pracy Doktorantki analizującej argumenty Damaskiosa, a co być może jest nieco ukryte, to jedność wszystkich sformułowanych argumentów. Można poczynić pewną analogię do słynnych dróg Tomasa z Akwinu, które najczęściej odczytuje się jako należące do różnych tradycji i mające różne źródła historyczne. Bardzo rzadko podkreśla się jedność tych argumentów, ich spójność, a także zależność w przesłankach. A przecież ich aformułowanie w postaci *quinque viae* jest dziełem Akwinaty. Wydaje się, że Damaskios to właśnie zrobił z argumentami Platona. Pokazał ich jedność, spójność i zależność przesłanek formułowanych w poszczególnych argumentach. Ten aspekt zrealizowany przez Justynę Horbowską w ramach prezentacji argumentów Damaskiosa, choć może pozostaje niewyraźniony, to jednak stanowi wyjątkowe osiągnięcie.

7) Warto odnotować, choć to nie stanowi elementu oceny rozprawy doktorskiej, że to dzięki umiejętnościom filologicznym Doktorantki Damaskios jest uprzystępniany polskiemu czytelnikowi. Fragmenty *De primis principiis* można znaleźć w monografii *Nowoczesność Platona* zredagowanej przez Andrzeja Serafina i Michała Bizonia (Fundacja Augusta Cieszkowskiego, Warszawa 2025, s. 487-488) a także w czasopiśmie „Kronos” (2021) 2, s. 76-82. W „Kronosie” znajduje się także wprowadzenie Justyny Horbowskiej do tłumaczonego fragmentu. Można uznać, że to dzięki Justynie Horbowskiej Damaskios jest obecny w polskim środowisku, ale też dzięki Damaskiosowi Justyna Horbowska jest obecna wśród polskich badaczy zajmujących się Platonem, platonizmem i neoplatonizmem.

W przedstawionej do oceny dysertacji można znaleźć także pewne usterki, błędy i niedociągnięcia, które wymagałyby korekty, a na pewno wyjaśnienia, doprecyzowania. Mają one raczej partykularny i niecałościowy charakter, ale ich obecność nie pozwala czytelnikowi (a więc i recenzentowi) przejść obok nich obojętnie.

Po pierwsze, w rozdziale 1.1.2 przedstawione zostają koncepcje filozofów starożytnych interpretujące duszę jako źródło ruchu. Wśród tych autorów jest Arystoteles. Justyna Horbowska nie pisze wprost, że Arystoteles głosił iż dusza jest źródłem ruchu, a jedynie o tym, że Pierwszy Poruszyciel z zewnątrz porusza wszystkie byty, a dusze są też tymi, które mają zdolność do samoporuszania. Czy aby faktycznie Arystoteles uznawał duszę za zasadę ruchu, czy może to stanowisko krytykował?

Po drugie, zdecydowanie za anachronizm należy uznać, że którykolwiek z filozofów starożytnych, nie mówiąc szczególnie o tym, że miałby to uczynić Platon, utożsamiał duszę z poznającym „ja”, jak sugeruje Justyna Horbowska (s. 23-25). Nawet to, że dusza w rozumieniu Platona jest „nośnikiem” poznania uzyskanego wcześniej i jako taka warunkuje poznanie

aktualne, i że zwraca się swoim aktem poznawczym do samej siebie, nie pozwala by nazwać ją „poznającym ja”.

Po trzecie, wśród referowanych przez Platona a obecnych w *Fedonie* argumentów za nieśmiertelnością duszy przywoływany jest przez Doktorantkę argument z harmonii. Formułowany faktycznie przez Simmiasza i Kebesa zostaje poddany krytyce przez samego Sokratesa i jak się wydaje odrzucony. Dlaczego jednak pojawia się wśród argumentów odczytywanych u Platona, a także przywołany zostaje przez Damaskiosa (s. 45)? Wydaje się, że Ryszard Legutko w swoim komentarzu do tłumaczenia *Fedona* słusznie pokazał, że argument za nieśmiertelnością z określenia duszy jako harmonii ma jedynie terapeutyczny sens usuwający obawy przed śmiercią. A ponieważ ma wyraźną proveniencję pitagorejską, nie należy go traktować ściśle jako argumentu samego Platona. Damaskios w sposób jasny odrzucił „harmonijny” charakter duszy, czyli charakter określający złożenie i podporządkowanie części, przeciwstawiając mu określenie duszy jako substancji, jako czegoś niestopniowalnego i absolutnego. Jaki jest zatem sens jego omawiania i uznawania za argument Damaskiosa?

Po czwarte, w rozdziale pierwszym na s. 44 Justyna Horbowska formułuje argument za nieśmiertelnością w oparciu o koncepcję anamnezy w *Fedonie*. Przesłanki tej argumentacji jednak odnoszą się do dialogu *Menon*, a nawet jeśli ich sens można znaleźć w *Fedonie*, to w tym dialogu punkt wyjścia jest inny. W *Fedonie* Platon formułuje argumentację opierając najpierw na zachodzeniu samego przypominania, a dalej na samym mechanizmie przypominania. I to z mechanizmu zachodzenia przypominania można wnioskować o nieprzystawaniu przedmiotu doświadczanego z przedmiotem przypominanym.

Po piąte, w wielu miejsca pracy można natknąć się na sformułowanie, że najpierw u Platona (np. s. 47) a później także wedle Damaskiosa dusza jest formą (εἶδος) i to nawet formą substancjalną (np. s. 8), formą oddzielną, istniejąca samą w sobie, odrębną w swojej substancji (s. 72) a także wprost wyrażenia, że dusza jest formą w znaczeniu przyczyny formalnej (s. 128). U Damaskiosa wedle Doktorantki można znaleźć także inne sformułowania, a mianowicie, że dusza jest przyczyną dającą życie jako formę (s. 126; 132), substancją nadającą formę i zarazem mającą w sobie formę (s. 127). Niezrozumiałe jest stosowanie tych określeń w bardzo różnych kontekstach bez jasnego określenia w jakim znaczeniu dusza jest formą, istotą, substancją. Wyrażenia te w sposób zasadny rodzą pytanie o to, czy Doktorantka nie patrzy na Damaskiosa za bardzo za pomocą pojęć Arystotelesa.

Po szóste, na s. 75 rozprawy pojawia się podrozdział (1.6.1) zatytułowany „Dusza jako akt a istnienie”. Jest on zupełnie niezrozumiały i niejasny. Nawet jeśli nominalnie pojawia się w tekście Damaskiosa termin ἐνέργεια, to nie jest jasne, co on oznacza, czy akt i aktywność duszy, czy ją samą jako mającą pozycję aktu w stosunku do ciała. Kontekst wypowiedzi sugeruje raczej tę pierwszą możliwość, ukazującą akty duszy niezależne od ciała. Jednak w żaden sposób nie ma on związku z istnieniem.

Po siódme, w pracy pojawiają się często równoznaczne językowo określenia stosowane do duszy, których jednak w filozofii nie można używać zamiennie. Chodzi o określenie duszy jako „samoistnej”, „samodzielnej”. Warto byłoby doprecyzować te terminy, pokazać ich językowe odniesienia, a także stosować konsekwentnie.

Ogólna ocena rozprawy doktorskiej i wniosek końcowy

Wymienione mankamenty i uchybienia dysertacji mają zasadniczo charakter formalny i jak zostało powiedziane, częściowy, i nie wpływają na jej ostateczną merytoryczną ocenę. A całościowa ocena recenzowanej rozprawy jest pozytywna. Doktorantka potrafi sformułować problem badawczy, potrafi go rozwiązywać przy pomocy metod naukowych właściwych dla dziedziny jaką jest filozofia a dokładniej historia filozofii. Justyna Horbowska potrafi formułować krytyczne uwagi względem przedstawianych poglądów Damaskiosa. Doktorantka posiada dużą erudycję, w różnych obszarach zainteresowań i bardzo dobrze zna literaturę z obszaru badanej tematyki. W moim przekonaniu rozprawa doktorska może przyczynić się do dalszego rozwoju prowadzonych w Polsce badań nad neoplatonizmem starożytnym, a także historycznymi ujęciami problematyki antropologicznej.

Biorąc pod uwagę to, co zostało przedstawione, stwierdzam jednoznacznie, że przedłożona do oceny rozprawa doktorska mgr Justyny Horbowskiej, spełnia wszystkie wymagania stawiane rozprawie doktorskiej, określone przez obowiązującą ustawę z dnia 20 lipca 2018 r. – Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (tekst jednolity: Dz.U. z 2024 r. poz. 1571, z późniejszymi zmianami), w szczególności art. 187 ust. 1–4, z uwzględnieniem zmian wprowadzonych w 2025.

Po pierwsze, Doktorantka w swojej dysertacji zaprezentowała ogólną wiedzę teoretyczną z dyscypliny filozofia, przedstawiła umiejętności samodzielnego prowadzenia pracy naukowej, umiejętności uzasadniania prowadzonych analiz i to na wystarczającym poziomie. W sposób szczególny Autorka dysertacji wykazała w rozprawie swoją wiedzę z obszaru historii filozofii starożytnej, antropologii filozoficznej, także metafizyki i logiki.

Po drugie, rozprawa doktorska jest oryginalnym zaprezentowaniem tematyki argumentów za nieśmiertelnością duszy u Damaskiosa, co zostało pokazane wcześniej w recenzji. Ujęcia znajdujące się w rozprawie w pełni mieszczą się w obszarze dyscypliny filozofia.

Po trzecie, rozprawa doktorska jest zwarta i spójna tematycznie oraz jednolita pod względem metodologicznym. Metodologia pracy została zrealizowana w oparciu o właściwie wybraną koncepcję historii filozofii.

Po czwarte, zgodnie z wymaganiami ustawy, do rozprawy dołączone zostało jej streszczenie w języku angielskim.

Biorąc pod uwagę powyższe, wnoszę o dopuszczenie Pani mgr Justyny Horbowskiej do dalszych etapów procedowania w przewodzie doktorskim.

Nicholas Zembulski